

О. О. Демидюк, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ТА ХАРАКТЕРНИХ ОЗНАК СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Систематизовано основні підходи до визначення сутності та типологізації сучасних економічних систем. Розкрито характерні ознаки сучасних економічних систем, зроблено висновок щодо перспективності інституційного підходу до аналізу специфіки трансформаційних економік.

Ключові слова: економічна система; типологія економічних систем; змішана економіка; інституційні зміни; інституційна система.

The paper shows the systematization of the main approaches to the determination of the nature and typologization of modern economic systems. The study reveals the characteristic features of modern economic systems. The results show prospect of an institutional approach to the analysis of the specificity of transformation economy.

Key words: economic system; typology of economic systems; mixed economy; institutional changes; institutional system.

Постановка проблеми. Проблема сутності економічних систем, їхніх характерних ознак, чинників і логіки становлення й розвитку одна з найактуальніших в економічній теорії. Це зумовлено багатьма причинами, зокрема загостренням потреби в глибокому усвідомленні закономірностей господарської еволюції людства з метою розробки відповідної економічної та соціальної політики, здатної забезпечити успішну реалізацію національних моделей соціально-економічного розвитку.

Ідентифікація характерних ознак економічних систем набула важливого теоретичного і практичного значення протягом останньої чверті минулого століття у зв'язку із соціально-економічними трансформаціями як розвинених країн, так і тих, що розвиваються. Незважаючи на численні дослідження й вагомні результати, досягнуті у цій сфері, нині бракує комплексних досліджень, присвячених узагальненню підходів до аналізу сутності та характерних особливостей сучасних економічних систем з метою обґрунтування практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності та конкурентоспроможності національних економік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед зарубіжних учених, які досліджували і досліджують сутність, структуру та специфіку економічних систем, насамперед необхідно назвати відомих західних економістів А. Сміта, Ф. Ліста, К. Маркса, Дж. М. Кейнса, М. Вебера, В. Ойкена, М. Портера, Дж. Стігліца, П. Семюелсона, Р. Кауфмана, Д. Норта, Ф. Лопес-де-Сіланеса, А. Шляйфера, О. Вільмсона, Г. Клейнера та ін. Особливості еволюції та суперечності розвитку національних економік перебували у полі зору видатних вітчизняних мислителів і професійних економістів-теоретиків минулого: М. Балудянського, І. Вернадського, М. Бунге, І. Франка, М. Туган-Барановського та ін. Розвиток економічних систем у ХХ–ХХІ ст. цілеспрямовано аналізують такі вітчизняні економісти, як В. Базилевич, Г. Башнянин, А. Гальчинський, В. Геєць, Н. Гражевська, А. Грищенко, П. Єщенко, Б. Кульчицький, С. Панчишин, Ю. Пахомов, А. Філіпенко та ін. Водночас урізноманітнення траєкторій сучасного економічного розвитку і прискорення трансформаційних процесів, що впливають на формування національних моделей соціально-економічних перетворень, потребують подальших досліджень у цій сфері.

© О. О. Демидюк, 2014

Мета статті – систематизація наявних теоретичних підходів до визначення сутності та характерних рис сучасних економічних систем, обґрунтування необхідності комплексного підходу до аналізу їх еволюційної динаміки й широкого використання здобутків інституційної теорії в цій царині.

Виклад основного матеріалу. Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників засвідчує неоднозначність у трактуванні сутності економічних систем. На думку сучасних учених, брак єдиного, усталеного погляду на трактування поняття “економічна система” зумовлено іманентною поліструктурністю і складністю характеристик самого об’єкта, а також мультипарадигмальністю сучасного економічного знання [1, 20].

Проблема сутності та характерних ознак економічної системи зацікавлювала дослідників на всіх етапах розвитку економічної науки. Значну увагу зазначеній проблематиці приділяли зарубіжні вчені – представники різних шкіл і напрямів економічної думки (табл. 1).

Таблиця 1

Дослідження сутності та характерних особливостей економічних систем представниками основних шкіл і напрямів світової економічної думки *

Школа, напрям економічної думки	Основні представники	Дослідження сутності й характерних рис економічної системи
Меркантилізм (XV–XVIII ст.)	В. Стаффорд, Г. Скаруффі, Т. Мен, П. Буагільбер, А. Монкретьєн та ін.	Осмилення сутності економічних систем крізь призму участі національних економік у міжнародній торгівлі як суб’єктів міжнародних економічних відносин
Класична політекономія (XVIII–поч. XIX ст.)	А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Ж. Б. Сей, Дж. С. Мілль та ін.	Аналіз економічної системи, здатної до саморегулювання й саморозвитку, що ґрунтується на дії “невидимої руки ринку”
Німецька історична школа (XIX–XX ст.)	Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, Г. Шмоллер, Л. Бретано, К. Бюхер, В. Зомбарт, М. Вебер та ін.	Економічна система – це відображення соціальних і суспільних реалій, пов’язаних з процесом створення матеріальних, інституційних та культурних передумов для швидкого індустріального піднесення країни, формування й розвитку єдиного внутрішнього ринку з метою реалізації стратегічних перспективних завдань
Марксизм (XIX–XX ст.)	К. Маркс та його послідовники	Економічна система аналізується крізь призму формаційного підходу як діалектична єдність продуктивних сил і виробничих відносин
Неокласична економічна теорія (XIX–XXI ст.)	А. Маршал, Дж. Б. Кларк, В. Парето та ін.	Мікрорівневий аналіз економічної системи через призму методологічного індивідуалізму та лібералізму

Кейнсіанство (XX–XXI ст.)	Дж. М. Кейнс, Е. Хансен, Дж. Хікс, П. Семюелсон, Р. Харрод, Дж. Робінсон та ін.	Макрорівневий аналіз економічної системи, підпорядкований розв’язанню проблеми відновлення макроекономічної рівноваги шляхом стимулювання сукупного попиту
Інституціоналізм (XX–XXI ст.)	Т. Веблен, Дж. Коммонс, В. Мітчелл, Дж. Гелбрейт, В. Ростоу, Д. Белл, Е. Тоффлер, Р. Коуз, Дж. Б’юкенен, Д. Норт та ін.	Аналіз економічних систем з позицій широкого міждисциплінарного підходу з урахуванням культурних, політичних, національних, історичних чинників господарського розвитку, акцентування уваги на інституційній структурі, динаміці та ефективності національних економік

* Складено автором на основі [1–4]

Якщо представники меркантилізму досліджували економічні системи крізь призму міжнародних економічних відносин і формування активного торговельного балансу національних держав, то представники класичної та неокласичної теорії трактували економічну систему як саморегульовану сукупність окремих індивідуальних господарств, діяльність кожного з яких спрямовано на максимізацію власної вигоди. Кейнсіанці розвинули економічну системологію, звернувшись до проблематики макроекономічної рівноваги. Водночас інституціоналісти збагатили методологію дослідження економічних систем за рахунок залучення до аналізу широкого спектра позаекономічних чинників їх динамічного розвитку.

Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних дослідників засвідчує, що, дотримуючись неокласичної парадигми, більшість із них визначають сучасні економічні системи як сукупність економічних процесів, пов’язаних з розподілом обмежених ресурсів для задоволення наявних потреб у товарах і послугах. Ці системи розвиваються у напрямі задоволення набору цілей індивідів і груп [5, 319]. Більше того, передбачається, що властивості системи можуть бути виведені із властивостей її окремих елементів.

При цьому в багатьох публікаціях структура економічної системи трактується як така, що поєднує продуктивні сили, котрі визначають її матеріально-речовий зміст, економічні відносини (зокрема, техніко-економічні, організаційно-економічні та соціально-економічні), а також механізм господарювання, який поєднує об’єктивні та суб’єктивні чинники і забезпечує динамічну рівновагу в суспільстві. Йдеться також про систему діяльності людей, яка пов’язана з матеріальним виробництвом і відтворенням суспільного продукту, є сукупністю соціально-економічних ланок і зв’язків, поєднанням форм і методів організації виробництва й управління соціально-економічними комплексами, що забезпечує стійкість і цілісність усієї структури [1, 139].

Таким чином, поняття “економічна система” не має однозначних трактувань, оскільки, за висновками сучасних дослідників, воно не належить до чітких формально-логічних конструкцій. Економічна система за своєю природою досить гнучка, може легко інтерпретуватися, виходячи з різних завдань дослідження. При цьому теоретичні моделі різних економічних систем можуть мати різні й навіть протилежні сутнісні характеристики [6, 12]. Саме тому в сучасній економічній літературі економічна система визначається як:

а) сукупність економічних суб’єктів, наприклад: держава – підприємство – домогосподарство [4, 112];

б) система зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних і нематеріальних благ [6, 90];

в) система виробництва, розподілу, обміну та споживання [7, 186].

г) сукупність процесів, пов'язаних з розподілом обмежених ресурсів між суб'єктами господарювання [8, 194], тощо.

Так, В. Д. Базилевич пропонує таке визначення економічної системи: “сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства, яка має спільну мету” [7, 99]. Існують також визначення, які виходять за межі традиційних підходів. Наприклад, визначення економічної системи як взаємозв'язку видів праці на підставі критерію “економія часу” [3, 103] або як “набору принципів, за якими формуються та функціонують усі елементи національних економічних моделей” [9, 25].

При цьому ідентифікація типу економічної системи – одне з найбільш дискусійних питань у сучасній науковій літературі. Р. Макконнелл і С. Л. Брю поділяють індустріально розвинені країни світу за двома ознаками, а саме:

– формою власності на засоби виробництва;

– способами координації та управління економічною діяльністю.

На основі цих ознак учені розрізняють такі типи економічної системи:

– чистий капіталізм, або капіталізм вільної конкуренції, який характеризується приватною власністю на ресурси та використанням систем ринків і цін для координації економічної діяльності й управління нею. У такій системі поведінка кожного учасника мотивується його власними інтересами, економічна влада тут розпорошена, держава не втручається в економіку;

– командна економіка, або комунізм, що ґрунтується на суспільній власності на всі матеріальні ресурси. Приймаються колективні рішення і здійснюється централізоване планування економіки, підприємства є власністю держави і здійснюють виробництво на основі державних директив;

– змішані системи, які об'єднують риси як чистого капіталізму, так і командної економіки [10, 212].

Водночас М. Шніцер виокремлює неринкові (соціалізм і комунізм) та ринкові (капіталізм) механізми функціонування економічної системи. До головних різновидів капіталізму він зараховує: ринковий (США), соціально-ринковий (Європа), державно-керований (Східна Азія) [11, 117].

Названі підходи до типізації суспільства найпоширеніші. За таких підходів поняття “економічна система” і “спосіб господарювання”, на нашу думку, розглядаються як тотожні, що не зовсім правильно, адже “економічна система” як категорія видається ширшою у змістовному плані, а “спосіб господарювання” слід радше розглядати як елемент (прояв) економічної системи, а не як її аналог.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу праця професора Каліфорнійського університету М. Кастельса “Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура”, в якій автор характеризує сучасні економічні системи за такими двома ознаками:

1) спосіб виробництва (капіталізм, етатизм);

2) спосіб розвитку (індустріалізм, інформаціоналізм) [12, 200].

Беручи до уваги поділ економічних систем на ідеальні та реальні структури, можна запропонувати таку їх типізацію та характеристику (табл. 2):

1) ідеальні типи економічної системи, а саме: традиційна, ринкова та командна економіки, що характеризуються специфічними механізмами вирішення питань: що? як? для кого виробляти?;

2) реальні економічні системи (трансформаційні та транзитивні), які розглядаються в динамічному контексті, характеризуються змішаністю соціально-економічних форм, відкритістю, складністю і неоднозначністю зв'язків між елементами.

Таблиця 2

Типи економічних систем та їх характерні ознаки *

Ідеальні економічні системи		Реальні економічні системи	
Типи	Характерні ознаки	Типи	Характерні ознаки
Традиційна	Виробництво, розподіл, обмін ґрунтуються на традиціях і звичаях, низький рівень розвитку продуктивних сил, технічного прогресу, продуктивності праці та споживання	Трансформаційні	Динамічність, нерівноважність, відкритість, плюралізм форм власності та господарювання, відкритість та непрогнозованість довгострокових змін
Ринкова	Панування приватної власності, досконала конкуренція, мінімальне втручання держави в економічні процеси, економічна свобода, ринкове саморегулювання та саморозвиток	Транзитивні	Усеосяжний системний характер трансформаційних перетворень, нестійкість, аномальність, кризовість, конфліктогенність, суперечливість перехідних елементів і структур, які об'єднують минуле, сучасне та майбутнє системи
Командна	Панування суспільної власності у формі державної, чіткий централізм, планомірна форма організації суспільного виробництва, відсутність конкуренції між товаровиробниками, чітка ієрархія		

* Складено автором на основі [1; 11; 13]

З огляду на складність, динамічність і багатоаспектність сучасного господарського розвитку все більшу увагу дослідників економічних систем привертає інституційна теорія. Її прибічники трактують економічну систему як “продукт” соціального середовища, особливим чином сформований та спрямований у певному напрямі розвитку під впливом зовнішніх і внутрішніх детермінант. На думку інституціоналістів, економічну систему слід розглядати як еволюційно відкрите середовище, що піддається зовнішнім впливам та реагує на нього. Звідси інституціоналісти піддають критиці один із головних постулатів неокласичної теорії – рівновагу в економіці, вважаючи, що прагнення ринкових сил до рівноваги деформується потужнішими впливами соціального середовища [14, 98].

При цьому інституціоналісти підтримують тезу щодо активної ролі держави в розвитку економічної системи на всіх стадіях суспільного відтворення, але розуміють її не в кейнсіанському і не марксистському сенсі, а в контексті безперервної взаємодії суб'єктів господарювання, що відбувається під впливом як економічних, так і позаекономічних чинників. На думку прихильників цього підходу, держава має здійснювати селекцію інститутів і протидіяти опортуністичній поведінці фірм та індивідів. Ідеться також про те, що саме поняття “інституція” безпосередньо пов'язано із системними уявленнями про суспільство, оскільки його призначення полягає у виконанні функцій, які забезпечують життєдіяльність громади в цілому.

Таким чином, інституційна парадигма в економічній науці формує досліду програму, за якої економічна система визначається типом суспільства в цілому та наявністю історично стійких інституційних механізмів, що забезпечують її функціонування. Отже, першочергова роль відводиться емпіричному виявленню і дослідженню інституційних чинників господарської діяльності та визначенню перспектив їх розвитку [15, 20].

За таких обставин економічна система розглядається не як результат і продукт поведінки суб'єктів господарювання, а як система відносин, "що стоять над ними" і характеризують розвиток цієї системи. При цьому інституційно-еволюційна теорія підкреслює динамічну зміну характеристик економічних систем у ході розгортання господарських процесів. Проявом подібної зміни може вважатися "залежність від попередньої траєкторії розвитку", що надає важливого значення накопиченню змін і набуттю нових властивостей усією економічною системою або її складовими в процесі історичного розвитку.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Дослідження наявних підходів до аналізу сутності та характерних рис сучасних економічних систем дало підстави зробити такі висновки.

1. У сучасній економічній літературі немає однозначності щодо трактування сутності, характерних ознак і типології економічних систем. При цьому такі їх особливості, як нестійкість, нерівноважність, невизначеність і непрогнозованість, не можна пояснити в рамках неокласичної теорії, внаслідок чого все більшої популярності набуває інституційний підхід до окресленої проблематики.

2. Згідно з інституційним підходом економічна система розглядається в широкому контексті соціально-економічних, культурних та історичних відносин, що перебувають у процесі еволюційних змін з урахуванням історично стійких інституційних механізмів, які забезпечують її функціонування. При цьому першочергова роль відводиться емпіричному виявленню і дослідженню інституційних чинників господарської діяльності та визначенню перспектив їх розвитку.

3. Вивчення сучасних економічних систем у цілому та окремих проблем їхнього формування і розвитку потребує міждисциплінарних досліджень і застосування комплексного підходу з урахуванням теоретико-методологічних здобутків та напрацювань усіх шкіл і напрямів економічної думки.

Список використаних джерел:

1. Гражевська Н. І. Економічні системи епохи глобальних змін / Гражевська Н. І. – К. : Знання, 2008. – 431 с.
2. Базилевич В. Д. Метафізика економіки : монографія / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. – К. : Знання ; М. : Рыбари, 2010. – 619 с.
3. Економічна теорія: політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 8-ме вид., перероблене і доповнене. – К. : Знання, 2012. – 702 с.
4. Пікалов В. Л. Проблеми феномена стійкого розвитку соціально-економічних систем в умовах глобалізації / В. Л. Пікалов // Європейський вектор економічного розвитку. – 2011. – № 2. – С. 192–202.
5. Любимцева С. В. Трансформація економічних систем / Любимцева С. В. – М. : Економіст, 2003. – 596 с.
6. Бодров В. Г. Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління : навч. посіб. / Бодров В. Г. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 104 с.
7. Гайдай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : монографія / Т. В. Гайдай. – К. : ВПЦ "Київ. ун-т", 2008. – 296 с.
8. Єщенко П. Оновлення методології економічної теорії – веління часу / П. Єщенко, Т. Гайдай // Економіка України. – 2010. – № 11. – С. 83–85.

-
9. Економічні системи : монографія. Т. 1 ; за ред. Г. І. Башнянина. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії. – 2006. – Т. 1. – 484 с.
10. Макконнелл К. Р. Экономикс. Принципы, проблемы и политика : учебник / Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флинн Ш. М. – М. : Инфра-М, 2013. – 972 с.
11. Фоміна М. В. Проблема стабільності економічних систем / М. В. Фоміна // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – № 1. – С. 12–19.
12. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : пер. с англ. / Кастельс М. ; под научн. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ-ВШЭ, 2000. – 711 с.
13. Історія економічних учень : [хрестоматія] / [В. Д. Базилевич, Т. В. Гайдай, А. О. Маслов, та ін.] ; за ред. проф. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2011. – 1198 с.
14. North W.W. Structure and Change in Economic History / North W. W. – New York, 1981. – 419 p.
15. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / В. Д. Базилевич, П. М. Леоненко, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай ; за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2005. – 567 с.

